

35. Статистика Российской империи. XVI. Выпуск 23. Волости и гмины 1890 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб, 1890. – С.10.
36. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. – СПб, 1912. – С. 156.
37. Дроздов И. Как современное земство облагает местное население. – Чернигов, 1907. – С. 10.
38. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 46. – Арк. – 1-5.
39. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 45. – Арк. – 1-10.
40. Уманец Ф.М. Вказана праця. – С. 17.

В статье анализируется механизм формирования и использования материально-финансовой базы институтов крестьянского самоуправления второй половины XIX - начала XX ст. Выясняется роль крестьянского самоуправления в системе власти на селе, исследуется уровень эффективности использования мирских средств в деятельности сельских обществ и волостных правлений Черниговской губернии.

The article deals with the mechanism of formation and utilization of material and financial resources of the village self-government institutions in the second half of the XIX and early XX c. The role of peasant self-government in the system of village authorities is revealed. Under investigation is also the level of effective utilization of secular resources in the activities of village societies and county councils in Chernigiv gubernia (region).

УДК 37(09)

Анатолій Боровик

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ НАРОДНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті мова йде про започаткування системи народних шкіл у Російській імперії та упорядкування організаційних основ їх діяльності.

Історія створення справді народної початкової освіти, доступної для нижчих верств населення у Російській імперії, як і в європейських країнах, розпочалася лише на початку XIX ст. У Пруссії цей процес був започаткований у 1808-1812 рр., у Франції – у 30-х роках, в Англії – з прийняттям законоположення 1848 р. [1]. Правлячі кола європейських країн ще до початку XIX ст. зосереджували основну увагу на освіті вищих та середніх верств населення. Процвітали університети, гімназії, технічні й спеціальні школи, де вчилися діти дворян та купців. Щодо освіти представників нижчих верств населення, то у європейських країнах, а також і в Росії не існувало системи початкової освіти, діяли лише окремі школи при благодійних товариствах.

Визначні вчені-педагоги Й.-Г. Песталоцці у Швейцарії, Ланкастер в Англії та інші розробляли різні підходи, методи і прийоми навчання у народних школах. Але навчальні заклади для нижчих верств населення не відкривались, а коли й відкривались, то залишалися незаповненими. Дуже часто урядовці докоряли

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

особливо сільському населенню в тому, що воно байдуже до освіти, і чекали від нього ініціативи у створенні шкіл.

У Російській імперії питання про створення початкових шкіл для селян постало на порядку денному ще у 1768 р., коли була створена спеціальна урядова комісія для підготовки положення про влаштування елементарної школи «для низших классов». На весну 1770 р. був підготовлений проект влаштування сільської школи. За прикладом Пруссії планувалося ввести в Російській державі обов'язкове навчання грамоти для всіх дітей чоловічої статі. Всі витрати на утримання цих шкіл покладались на прихожан, а нагляд за їх роботою мали здійснювати священники. Проте даний проект залишився не здійсненим, він не був затверджений урядом. Але його розробка та обговорення у пресі дали поштовх для утворення за його зразком початкових шкіл. За період з 1775 р. по 1800 р. були утворені перші 69 парафіяльних шкіл [2].

У 1786 році був затверджений «Статут народних училищ в Российской империи», згідно з яким було запроваджено у губернських містах головні народні училища – школи з п'ятирічним курсом навчання, а у повітових – малі народні училища з дворічним терміном навчання [3]. Головною метою цих шкіл було надання початкової освіти міському населенню.

Із вступом на престол Олександра I питання про народні школи для сільських дітей постало знову. Після указу 1805 р. відкриття нижчих початкових шкіл було пожевлено, і за 1805-1807 рр. їх було відкрито 69, тобто стільки ж, як і за попередній час. За першу чверть XIX ст. їх було відкрито 349 [4]. Але для Російської імперії така кількість шкіл була незначною, адже в середньому щорічно відкривали по 14 шкіл. Проте в порівнянні з останньою чвертю XVIII ст., коли відкривались по 2,5 школи на рік, був помітний значний прогрес у цій справі.

На початковому етапі створення народних шкіл відбувалося вироблення певних норм організації роботи і контролю за ним. У 1845 р. було видано урядові «Наставления для управления сельскими приходскими училищами в селеньях государственных крестьян» [5]. За цим документом для успішного досягнення мети в релігійно-моральному вихованні селянських дітей доручалось окружним керівникам міністерства державної власності оглядати кожне училище (так у документі називали початкові школи) не менше двох разів на рік, бути присутніми на іспитах та надавати керівникам підрозділів міністерства державного майна детальну інформацію про стан цих шкіл. Пропонувалось один раз на рік подавати звіт про стан училищ міністру державного майна.

Роль єпархіального духовенства та вплив його на сільські початкові школи полягали в тому, щоб відібрати достойних «надзирателей» та учителів з місцевих священиків, дияконів та причетників. Хоча затвердження на вказані посади здійснювала місцева палата державного майна.

Утримання сільського учителя здійснювалося за рахунок суспільних податків. На кожне училище штатним розкладом передбачалося виділяти 250 руб. на рік. З них заробітна плата учителя становила 85 руб., помічника учителя (при наявності більше 50 учнів) – 75 руб., сторожа – 17,50 руб., за оренду приміщення, опотоплення і освітлення – 45 руб. та на навчальні посібники – 27,50 руб., крім того, існувала надбавка в оплаті праці учителів до 100 руб. за рік, коли кількість учнів становила від 25 до 30, а коли вона перевищувала 30, то сума надбавки збільшувалась до 115 руб. Учителі отримували також надбавки за стаж роботи. Коли він перевищував 7 років, оплата підвищувалась у півтора разу, а після 12 років роботи надбавка була подвійною.

Отже, перші кроки у виробленні організаційних основ існування народних училищ були започатковані цим державним документом. Важливу роль він мав у чіткому визначенні джерел фінансування, тому певною мірою стимулював процес появи нових шкіл.

За даними ревізій народної школи, проведеної у загальнодержавному масштабі у 1857 і 1859 рр., кількість парафіяльних шкіл для навчання дітей казенних селян

збільшувалась. Так, у 1842 р. їх було відкрито 748 і навчалось у них 9106 учнів. Через два роки кількість цих шкіл збільшилась удвічі – 1764, навчалось 137.582 учні [6].

Відбувались також зміни із влаштуванням шкіл у сільській місцевості удільного відомства. У 1832 р. вийшов урядовий указ про влаштування у кожному сільському приказі удільного відомства по одному парафіяльному училищу. Утримання цих шкіл було віднесено на рахунок удільних маєтків, на території яких містилися ці школи. Міністерство народної освіти нагляд за їх роботою не здійснювало, але удільні контори були зобов'язані щорічно повідомляти губернських директорів училищ про кількість учнів у них. Кошти на утримання шкіл збирались у вигляді особливого податку з удільних селян. На 1853 р. таких початкових училищ налічувалося 204 і навчалось у них 7477 учнів [7].

Окремою ланкою в системі початкової освіти стали початкові школи відомства Святого синоду, які відкривалися при церквах і монастирях. На початку ХІХ ст. чіткого обліку їх кількості не існувало. Лише у 1837 р. церковне відомство розпочало підрахунок цих шкіл і встановило, що на той час їх кількість дорівнювала 100. Проте уже наступного 1838 р. кількість цих шкіл зросла до 1500, а у 1853 р. – до 4820. Але вже в 1857 р. у ході загальнодержавної ревізії початкових шкіл було встановлено наявність 2270 таких закладів [8]. Зміну кількості шкіл, які підпорядковувалися Св. синоду, можна пояснити тим, що на середину ХІХ ст. Міністерство народної освіти намагалося провести чіткий облік мережі існуючих шкіл. До обліку початкових шкіл включались навчальні заклади різного підпорядкування, в тому числі школи відомства державного майна, удільного відомства, які також працювали при церковних парафіях. Разом з тим школи церковного відомства дуже часто існували лише на папері або у кращому випадку навчання у них проводилося дуже рідко. Навчальний процес залежав від наявності вільного часу від господарських чи духовних занять священників і дяків, які виступали в ролі учителів. Окремої статті у фінансуванні цих шкіл у церковному відомстві також не було. Тому з часом вони припинили своє існування.

Загальний підрахунок кількості існуючих початкових шкіл усіх відомств був проведений центральним статистичним комітетом наприкінці 1856 р. Виявилось, що в усій Російській імперії (без Царства Польського) з населенням 63.861.997 чол. було 8.227 нижчих початкових училищ, в яких навчалось 450.002 учнів. На кожну губернію в середньому припадало по 127 училищ і по 6923 учні. Один учень припадав на 141 жителя країни [9].

Отже, на середину ХІХ ст. у Російській імперії розпочалося формування мережі початкових шкіл для нижчих верств населення. Уже в доземський період були визначені організаційні основи їх існування та проведений чіткий облік кількості шкіл.

Разом з позитивними змінами, що проявились у чисельному розширенні початкових шкіл, існували значно складніші проблеми діяльності цих навчальних закладів. Історичні джерела вказують на низький рівень організації навчального процесу, незадовільний санітарний стан шкіл, майже повну незабезпеченість учнів підручниками та іншою навчальною літературою.

Так, у Бердянському повіті Таврійської губернії навчання в школах припинилось у зв'язку з тим, що палата державного майна не перерахувала вчителям заробітної плати. З окремих населених пунктів надходили повідомлення, що „училище хотя и существует, но через слабое знание наставника, родители не посылают детей учиться”. Жителі сіл сповіщали про те, що в шкільних журналах нараховувалось по 30-40-50 учнів, а фактично ходили в школу 3-5-6 учнів. Програм навчання не існувало, підручників не було, а книгами для навчання слугувало все те, що потрапляло під руку вчителю. Крім того, певного терміну початку і закінчення навчання не існувало [10].

У Херсонській губернії в усіх без винятку повітах більшість шкіл була у

незадовільному стані, навчальних посібники відсутні, „учителя плохи донельзя. Часто пьяницы и люди безграмотные”, навчальний процес протягом року здійснювався 3-4 місяці, і тому діти, що навчалися протягом кількох років, „не научились решительно ничему” [11].

У селі Берюх Путивльського повіту, який на той час належав до Курської губернії, дітей до школи „заганяли силою”, а матері проводжали їх на навчання зі сльозами на очах. У селі Череповка цього ж повіту на початку 50-х років школа була відкрита у садибі поміщика. У ній було 25 хлопчиків, які навчалися співу і брали участь у церковному хорі. Проте школа проіснувала всього три роки і закрилася після смерті поміщика [12].

Подібне становище було і в інших повітах Курської губернії. У селі Троїцькому Фатезького повіту започаткував навчання в школі відставний солдат, а продовжив навчання „церковному чтению” пономар. На уроках учням давалося завдання прочитати „от сюда до сюда”, а тим учням, які читали вголос перед усім класом, на голову надівався ковпак з написом „дурак” [13].

Становище дітей в школах було принизливим, повсюдно була поширена „порка розгами”, „битве линейками”, не кажучи вже про такі легкі покарання, як „дранье чубов”, „стояние голыми коленками на гречихе”. Іноді замість навчання учнів використовували на полюванні як загінників звірів [14].

Таким чином, процес зародження народної початкової школи у Російській імперії розпочався ще в останній чверті XVIII ст., коли були започатковані перші 69 парафіяльних шкіл. Проте подальше формування мережі відбувалося кількома напрямками. До середини XIX ст. найбільше початкових шкіл – 2754. було створено у населених пунктах, де проживали державні селяни. Подібні школи з'явилися також у сільській місцевості удільного відомства. На 1857 р. їх налічувалось 204. Крім того, початкові школи існували і у відомстві Св. синоду. На 1857 р. їх було 2270, але з часом школи припинили своє існування. За підрахунками статистичного комітету, на 1856 р. загальна кількість нижчих початкових шкіл різних відомств була 8227, в яких навчалось 450.002 учні.

У досліджуваній період відбувалось упорядкування організаційних основ діяльності початкової ланки освіти шляхом видання певних урядових указів та постанов. Проте рівень організації навчального процесу був низьким. У загальнодержавному масштабі не існувало єдиних навчальних планів, програм і підручників, не велася цілеспрямована підготовка учителів, навіть не було чітко встановленого терміну тривалості навчального року. Крім того, у школах заборонялась українська мова, ігнорувались народні звичаї, традиції виховання, учителі використовували фізичні методи покарання дітей. Все вищеперелічене вказує на негативний бік роботи народної початкової школи. Головним же здобутком стало зародження цілої мережі початкових навчальних закладів, доступних для нижчих верств населення.

1. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 1.

2. Там само. – С. 2.

3. Левківський М.В. Історія педагогіки. – К., 2003. – С. 188.

4. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 3.

5. Там само. – С. 4.

6. Энциклопедия. Народное образование в России. 1906. Т. X. – С. 24.

7. Там само. – С. 25.

8. Там само.

9. Там само. – С. 26.

10. Народное начальное образование в Курской губернии. – С. 6.

11. Там само.

12. Там само. – С. 10.
13. Там само. – С. 12.
14. Там само. – С. 13.

В статье речь идёт о начальном этапе формирования системы народных школ в Российской империи и упорядочения организационных основ их деятельности.

The article deals with foundation of the system of public schools in Russian Empire and regulation of organization base of their activity.

УДК 334:94(477) «19»

Оксана Яценко

З ІСТОРІЇ СПІЛКОВОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено аспекти спілкового будівництва української кооперації на Поділлі початку ХХ ст. Досліджуються шляхи об'єднання розрізаних кооперативних товариств та установ регіону. Значна увага зосереджується на створенні губерньського центру управління і діяльності подвижників подільської кооперації Й.Волошиновського та Д.Марковича. Висвітлюється будівництво структури управління споживчими кооперативами на регіональному рівні.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні відбуваються глибокі соціально-економічні й політичні зміни. Одним із секторів української багатокладної економіки є кооперативний, що побудований на демократичних основах ведення господарства і базується на принципах соціальної справедливості та особистої відповідальності. В сучасних умовах в українському суспільстві зростає інтерес до вивчення власної історії, зокрема, до історії кооперативного руху. Але матеріали розвитку історії кооперації окремих регіонів, зокрема Поділля, нині ще мало досліджені. На думку автора статті, відтворення історичної правди є актуальним для висвітлення цілісної картини історії кооперативного руху України.

Метою статті є дослідження перших кроків подільської кооперації у спілковому будівництві на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Із здобуттям Україною незалежності відкриваються нові сторінки її багатогранної історії. Все більше ми дізнаємося про минуле кооперації.

У фундаментальних монографіях і наукових працях з історії українського кооперативного руху І.Витановича [1], В.Гончаренка [2], А.Пантелеймоненка [3], М.Алімана, С.Бабенка, С.Гелея, Я.Гончарука [4], В.Марочко [5], В.Половця [6], В.Фаренія [7] та інших провідних учених-істориків широко висвітлене кооперативне будівництво і створення кооперативних центрів всеукраїнського та

© Яценко Оксана Васильівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка